

УДК 342.571

О. С. Лотюк

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ІНСТИТУТІВ З ДЕРЖАВОЮ

Розглядаються основні види принципів, закріплених у конституційному законодавстві України, що регулюють засади взаємодії громадянського суспільства і держави. Аналізуються моделі, коли громадянське суспільство є: а) партнерами; б) антиподами; в) існують паралельно, при мінімальній взаємодії між собою. Обґрунтовується найбільш прийнятна для розвитку громадянського суспільства в Україні модель його взаємодії з державою, а саме: сприяння державою розвитку громадянського суспільства та його інститутів.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, інститути громадянського суспільства, конституційні принципи, форми взаємодії громадянського суспільства з державою.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми взаємодії громадянського суспільства та держави у науці, частіше постає у контексті взаємодії саме з правовою державою. Розвинуте громадянське суспільство є невід'ємною складовою всіх демократичних правових держав світу.

Надаючи виключного значення політичному режимові як формі взаємодії громадянського суспільства і правової держави та визначаючи три основних типи політичних режимів – тоталітаризм, авторитаризм та демократію, О. В. Скрипнюк розвиває ідею щодо можливості існування громадянського суспільства в умовах кожного з них, хоча лише за умов демократичного політичного режиму держава та громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери та самостійні суб'єкти суспільних відносин. Виходячи з цього, розвивається важлива думка про те, що прагнення прискореними темпами реалізувати принципи правової держави ще до правового та законодавчого забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства може призвести до негативних наслідків [1, с. 402].

Метою даної статті є дослідження громадянського суспільства в контексті взаємодії громадянського суспільства та його інститутів з державою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментом побудови громадянського суспільства є конституційна норма. Однак, вивчення конституційно-правових проблем організації й функціонування громадянського суспільства частіше всього здійснювалося в науці конституційного права шляхом дослідження такого інституту громадянського суспільства як місцеве самоврядування. Вивченню цього інституту приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, Ю. П. Битяк, В. І. Борденюк, В. Д. Волков, М. П. Воронов, Р. К. Давидов, В. М. Кампо, В. П. Колісник, А. М. Колодій, М. І. Корнієнко, В. В. Кравченко, В. С. Куйбіда, П. М. Любченко, Н. Р. Нижник, М. П. Орзіх, Ю. М. Годика, О. Ф. Фрицький, В. М. Шаповал, В. Д. Яворський та інші.

Виклад основного матеріалу. Вже не викликає сумнівів можливість існування громадянського суспільства за умов тоталітаризму, коли воно виявляється повністю одержавленим.

Мова може йти лише про незначні, за висловом О. Ф. Скакун, «латентні» форми громадянського суспільства, яке з її точки зору стало основою для політичної революції напередодні та після 1985 року [2, с. 402].

Якою б поліцейською та тоталітарною не була держава, певну частину її фундаменту все одно складає громадянське суспільство – хай навіть обмежене, задавлене [3, с. 2]. Жоден тоталітарний режим не в змозі знищити приватне життя громадян, яке у різних своїх проявах і є тим, що ми вкладаємо в розуміння громадянського суспільства.

Громадянське суспільство не можна розглядати як антитезу держави. Держава та громадянське суспільство не «ворожі» суб'єкти, а такі які можуть та повинні існувати в тандемі. У дискусії з приводу приналежності у такому тандемі провідної ролі слід зазначити, що саме громадянське суспільство є джерелом держави і тому займає провідні позиції. Громадянське суспільство само регульоване утворення, але без держави може прийти до анархії.

Відповідно до статті 1 Конституції України Україна є правовою, демократичною, соціальною державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Згідно зі статтею 5 Конституції України ніхто не може узурпувати державну владу.

Конституційні права та свободи людини та громадянина потребують ефективних механізмів їх реалізації, без яких саме існування та законодавче закріплення прав та свобод стає правовою фікцією [4, с. 2]. Ефективність вирішення проблем забезпечення прав та свобод людини та громадянина залежить не лише від зусиль держави, але й від активізації діяльності інститутів громадянського суспільства, які сприяють забезпеченню прав та свобод людини та громадянина.

Конституція України (ст. 6) встановлює принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову [5].

Втілення в Україні принципу поділу влади стало результатом розвитку поряд з державою і суспільством, поєднання названих вище трьох елементів, які визначили серед іншого і вибір шляху розвитку державності.

Можна погодитись із тими вітчизняними правознавцями, котрі стверджують, що суспільство, яке з роками після становлення незалежності України стає дедалі організованішим, ефективніше та результативніше впливає на державотворчі процеси, порядок формування та діяльність органів держави [6, с. 93]. Відповідні погляди набули поширення й серед інших вітчизняних правників. Зокрема, на міжнародній конференції «Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності», яка відбулася 7 квітня 2008 р. у Київському регіональному відділенні НАПрГУ, її учасники відзначали, що громадянське суспільство нині існує в Україні невіддільно від держави [7]. До того ж його ефективний розвиток і функціонування можливі лише за умови існування сильної держави.

1 грудня 1991 р. українське суспільство, після тривалого періоду тоталітаризму, вперше прямим голосуванням обрало Президента України, а в 1994 та 1998 роках – Верховну Раду – єдиний законодавчий орган держави.

За новою Конституцією Україна має риси парламентської та президентської республіки, а це передбачає активну роль суспільства у формуванні вищих державних інституцій.

З іншого боку, сформована в Україні змішана форма правління, невизначеність того, до якої гілки влади належить Президент України, пропозиції всупереч світовому досвіду визначити четверту – президентську гілку влади обмежують її належну ефективність та дієвість за умов, що вимагають швидкого рішучого і відповідального реформування суспільних відносин.

У цьому зв'язку виникає проблема вдосконалення політичної системи України, в якій, як вказує В.С. Журавський, державі належить роль ядра, навколо якого формується комплекс недержавних політичних організацій та інститутів [8, с. 12]. Це означає, що досконала політична система поєднує державу і недержавні інститути, які

формується громадянським суспільством.

Поряд з політичною системою, важливе значення має і існуючий політичний режим.

Як свідчить історичний досвід, лише формально-юридичного закріплення демократичних засад функціонування держави недостатньо. Нерідко у заснованій на демократичних засадах політичній системі може функціонувати недемократичний політичний режим.

Класичний приклад цього – радянська політична система, яка зовні декларувала високі демократичні ідеали, а реально була фактично жорсткою, недемократичною. Нова Конституція України проголосила цілий ряд демократичних принципів, однак їх слід ще втілити у життя. У цьому важлива роль належить громадянському суспільству, яке формує, контролює та має реальне право відкликання (висловлення недовіри) обраним представникам окремих гілок влади.

Складовою частиною державної влади, яка виступає як форма її децентралізації, виступає місцеве самоврядування. Функціонуючи на рівні окремих територіальних громад та регіонів, воно найбільш наближене до щоденних потреб громадянського суспільства. Взаємодіючи з органами державної виконавчої влади на місцях, органи місцевого самоврядування виконують важливі функції щодо економічного, соціального, культурного розвитку території.

Сказане не виключає потреби вдосконалення участі суспільства в формуванні органів держави, як пропонує у своїй праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» Й. Шумпетер. Він доводить першочергову роль непрямого народовладдя, а можливостей народу (громадянського суспільства) брати участь у формуванні представницьких органів влади й уряду. Такий перерозподіл пріоритетів за нинішніх умов є вельми актуальним, якщо зважити, що в результаті формується «такий інституціональний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [9, с. 59].

Легітимація державної влади надає їй необхідного авторитету в суспільстві. Більшість населення свідомо і добровільно підпорядковується законним діям її органів і представників, що надає владі стійкості, стабільності, необхідного ступеня свободи у здійсненні державної політики. Чим вище рівень легітимації державної влади, тим ширші можливості держави вирішувати проблеми, що виникають з мінімальними силовими «затратами».

В той же час, як свідчить історичний досвід, легітимації влади лише шляхом підтримки «арифметичної більшості» недостатньо. Більшість німців за гітлерівського режиму схвалювали політику «очищення раси» та «територіальних змін», що, зрештою, призвело до трагедії самого німецького народу. А тому важливо, щоб влада легітимувалась громадянським суспільством, яке базується на загальнолюдських цінностях та має належний рівень свідомості.

Реалізуючи фундаментальний принцип верховенства права, правова держава повинна максимально враховувати інтереси різних соціальних груп і верств, що згідно з Конституцією мають брати участь у формуванні держави, в першу чергу, її єдиного представницького органу – Верховної Ради.

Сучасний парламент як важлива складова правової держави, з одного боку, відображає такий значимий компонент демократичного устрою, як участь народу у формуванні політичних владних інститутів, а з іншого – засвідчує політичну відповідальність органів державної влади перед народом. Подвійна суть парламенту полягає і в тому, що він є, по-перше, структурою державної влади, єдиним законодавчим органом, по-друге – інститутом громадянського суспільства, куди суспільство делегує

своїх уповноважених представників, передаючи їм основну частину своїх повноважень в сфері правотворчості.

Визначаючи риси та етапи розвитку українського парламентаризму, А. П. Заєць відзначає, що в 90-і роки законодавча діяльність українського парламенту не була повною мірою обмежена правом, що формується у надрах громадянського суспільства і зумовлюється інтересами і потребами громадян, які надають законодавчій владі легітимного характеру [10, с. 173].

У даній сфері гармонія досліджуваних взаємозв'язків повинна бути особливо розвинутою. З одного боку, обираючи своїх представників в першу чергу у мажоритарних округах, та і за партійними списками, конкретні суб'єкти виборчого права, які водночас і є суб'єктами громадянського суспільства, делегують народним обранцям велику частину своїх прав. Широкий політичний спектр парламенту, традиційні регіональні симпатії чи антипатії до представників лівих чи правих політичних сил є певною мірою показником низького рівня консолідації суспільства в цілому та недостатньої сформованості елементів громадянського суспільства зокрема.

Механізм законотворчості в Україні лише формується, а тому на початковому етапі української незалежності легітимність приписів законів, що приймалися парламентом, була недостатньо високою. За умов активізації громадських та суспільно-політичних процесів, лібералізації суспільного життя, що стало помітним явищем кінця 80 – початку 90-х років, окремі акти Верховної Ради приймалися під сильним громадським тиском, - мітингів, демонстрацій, пікетувань тощо. Громадська думка, яка в цей період активно формувалась, випереджала процеси законодавчої ініціативи і парламент, з одного боку, був єдиним законодавчим органом, а з іншого - став ареною гострої політичної боротьби. За цих умов активно формувалось громадянське суспільство, консолідуючою ідеєю якого була ідея незалежності України, що активно, переважно спонтанно, безсистемно впливало на процес законотворчості.

За таких умов сама законодавча влада не завжди дотримувалась визначених законом регламентів та процедур, і тим самим порушувала найважливіші принципи парламентаризму та правової держави. Нині актуальною є проблема розширення структурованості парламенту, націленості його на законотворчу, а не політичну діяльність.

Права і свободи людини, рівень їх правового закріплення і реалізації за нинішніх умов є вирішальним показником рівня розвитку правової держави та громадянського суспільства. Права людини невід'ємні від соціальної діяльності людей, суспільних відносин, способів буття індивіда. Вони органічно вплітаються в систему суспільних відносин і є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їх зв'язків, координації їх поступків та діяльності, попередження суперечностей, протиборства та конфліктів людей, які об'єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування індивіда, суспільства, держави [11, с. 39].

Проблема взаємодії громадянського суспільства та його інститутів із державою породжує проблему з'ясування визначеності суб'єктів у такій взаємодії. Точки зору авторів розділилися. Одні вважають, що визначальним є суспільний розвиток.

А. Соловійов зазначає про існування трьох основних форм взаємодії громадянського суспільства і правової держави: авторитарно-владну (конкурентні взаємини); організаційно-управлінську (нерівноправне партнерство) та соціально-правову (співробітництво). Остання форма взаємодії найбільш повно відповідає умовам громадянського суспільства та правової держави, які виступають як рівноправні партнери [12, с. 36].

З іншого боку, можна констатувати, що головне призначення громадянського суспільства, як розвинутої форми суспільних відносин, полягає в першу чергу в

вираженні і захисті приватних інтересів своїх громадян, охороні їх від надмірного тиску з боку держави. Громадянське суспільство стоїть на контролі захисту прав і свобод, значна частина яких реалізується в його рамках.

Розвиток громадянського суспільства справляє суттєвий вплив на генезу самої державності, зміну сутності, завдань та характеру сучасної держави [13, с. 37]. Це особливо помітно в державах, які нині формуються та розбудовують основи демократії.

У вітчизняній юридичній літературі 50 – початку 80-х років держава розглядалась як організація публічно-правової влади, що відображає відповідні класові інтереси, а отже представляє все трудове суспільство. За таких умов спостерігався постійний процес розширення державної сфери, який ототожнювався із зростанням ролі держави і сприймався як процес поступового відмирання держави та поглинання її суспільством. Такою була вироблена теоретична конструкція, а от у практичному житті допускалась інша домінанта: держава – це знаряддя охорони, захисту, господарювання, виховання, господар певної території, а суспільство – його служниця [14, с. 74].

Одержавлення суспільства та пріоритет інтересів держави слугували виправданням жорсткої партійно-бюрократичної системи управління усіма сферами суспільного життя.

Останнім часом домінантою є ідея щодо вирішальної ролі суспільства, якому покликана служити держава. При цьому варто враховувати дві важливі обставини. По-перше, сучасна держава служить всьому суспільству, а не якійсь окремій його частині. По-друге, виходячи з народної мудрості про те, що народ має ту владу, на яку він заслуговує, справедливим є положення про те, що суспільство має ту державу, рівня розвитку якої воно само досягло.

Формуючись громадянським суспільством, держава набуває вигляду публічно-правового союзу усього народу. Такий союз, як об'єктивна реальність, може сформуватись лише в народі, який знаходиться на певному рівні розвитку. З нашої точки зору, таким може бути рівень громадянського суспільства.

Воля народу, який має право на владу, є визначальною для сучасної держави. Проблема влади завжди була актуальною для юридичної науки, однак нині, за умов формування громадянського суспільства, більшої актуальності набуває проблема самоорганізації громадян. Ритуальне поклоніння громадян органам влади настільки ж небажане, як і їх відторгнення від влади, зневага до неї та правовий нігілізм [15, с. 12].

Народний суверенітет, вирішальна роль громадянського суспільства у формуванні правової держави вимагає розробки нових підходів щодо формування української державності.

Процеси, які нині проходять в Україні, засвідчують доволі суперечливі явища. На фоні активних державотворчих процесів помітна певна криза державності, падіння, в першу чергу, через цілий ряд політичних обставин, довіри населення до державних інституцій. У багатьох випадках, у порівнянні із західними країнами, вони досягають рекордно низьких позначок.

З іншого боку, спостерігається процес активної розбудови державних інституцій, зростання державного апарату, розширення глибини та діапазону його управлінських функцій в окремих випадках цей процес здійснюється без врахування суспільних потреб, у відриві від громадянського суспільства.

У розбудові державності слід враховувати етнонаціональні фактори. Визнання автономії громадян як центральної цінності, реалізації прав людини не суперечить, а навпаки – передбачає врахування національно-культурної традиції, в тому числі і в сфері правової культури [16, с. 38].

Висновки. Як свідчить проведений аналіз, формування правової держави в Україні нині складається з трьох основних компонентів: використання досвіду традиційних

демократичних систем; досвіду державного будівництва «радянських» часів; новітніх тенденцій та інтеграції у світове співтовариство. Ключове значення належить формуванню цивілізованих взаємин держави, що формується, і громадянського суспільства, яке теж одночасно визріває. Процес їх взаємодії носить внутрішній характер, хоча кожна з названих систем має внутрішню структуру, яка взаємодіє з іншими підсистемами та виходить на «зовнішній» рівень.

Однією з таких «внутрішньо системних» характеристик, що реалізується на рівні держави і є однією з ознак правової держави, є реалізація принципу розподілу державної влади. Цей процес обмежує державне всевладдя, сприяючи тим самим утвердженню авторитету суспільства, розширювати можливості його впливу на державу.

Отже, громадянське суспільство не можна розглядати як антитезу держави. Держава та громадянське суспільство не «ворожі» суб'єкти, а такі які можуть та повинні існувати в тандемі. У дискусії з приводу приналежності у такому тандемі провідної ролі слід зазначити, що саме громадянське суспільство є джерелом держави і тому займає провідні позиції. Громадянське суспільство саморегульоване утворення, але без держави може прийти до анархії.

Список використаної літератури

1. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 03.02.2011 «Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0018323-11&p=.
2. Скрипник О. Соціальна, правова держава в Україні / О. Скрипник. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600с.
3. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скакун. - Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел. 2000. - 704 с.
4. Грудцына Л. Ю. Государство, народ и гражданское общество в России / Л. Ю. Грудцына // Адвокат. - 2011. - № 6. - С. 54 - 61.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. Ст. 141.
6. Грудцына Л. Ю. Адвокатура, нотариат и другие институты гражданского общества в России / под ред. Н.А. Михалевой. - М. : Деловой двор, 2008. - 352 с.
7. Чушенко В. І. Конституційне право України: підруч. / В. І. Чушенко, І. Я. Заєць. – К. : Ін Юре, 2007. - 488 с.
8. Громадянське суспільство в Україні проблеми забезпечення правотворчої діяльності : матер. Міжнар. наук. конф. (7 квіт. 2008 р, м Київ) / за ред. О.В. Скрипнюка – К. : НДІ приватного права і підприємництва, 2008 - 324 с.
9. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. С. Журавський. – К. : Парламентське видавництво, 1999.— С. 88.
10. Орзіх М. Втілення конституційних засад в галузях законодавства щодо функціонування публічної влади в Україні / М. Орзіх // Юридический вестник. - 1997. - №4. - С. 59.
11. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т.. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – Т. 1: Теория государства. – 416 с.
12. Соловьёв А. И. Три облика государства - три ступени гражданского общества / А. И. Соловьёв // Полис. - 1996. - № 6. - С. 36.
13. Манн М. Теория государства модерна / М. Манн // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 4: Государство и право. Реферативный журнал - 1997. - № 2. - С. 37-42.
14. Чесноков Д. И. Советское социалистическое государство / Д. И. Чесноков - М., 1952. – 258 с.
15. Тихомиров Ю. А. Государственность: крах или воскрешение? / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. - 1992. - № 10. - С. 11-14.

16. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959-1989 / С. М. Тимченко. - Запоріжжя, 1995. - 216 с.

Стаття надійшла до редакції 9.09.2014 р.

O. S. Lotyuk

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF INTERACTION BETWEEN CIVIL SOCIETY AND ITS INSTITUTIONS WITH THE STATE

The main types of principles enshrined in the constitutional law of Ukraine governing principles of interaction between civil society and the state. The models where civil society are: a) the partners; b) the antipodes; c) exist in parallel, with minimal interaction with each other. Grounded most appropriate for the development of civil society in Ukraine pattern of interaction with the state, namely, promoting the development of the state of civil society and its institutions.

Keywords: *civil society, the state, civil society, constitutional principles, forms of cooperation between civil society and the state.*

УДК. 343.163

Н. С. Наулік

ГЕНЕЗИС ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ ЯК ІНСТИТУТУ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ, ІНТЕРЕСІВ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

Автором проаналізовано становлення та розвиток інституту прокуратури України в системі захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави.

Ключові слова: *генезис, прокуратура, система захисту прав і свобод людини, інтерес суспільства і держави.*

Постановка проблеми. Демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства і держави. Відтак, розвивати і зміцнювати демократичну державу неможливо без утвердження в суспільній свідомості і соціальній практиці невідчужуваних прав і свобод людини, нормативного закріплення їх гарантій відпрацювання механізму реального захисту прав і запобігання їх порушенню.

Одним із елементів такого механізму є інститут прокуратури України, становлення якого відбувалося під впливом соціально-економічних та політичних факторів. Науковцями висловлюється припущення, що історія прокуратури налічує понад сім століть. Цей державний інститут виник з потреб та інтересів королівської влади (як відомо, батьківщиною прокуратури є Франція) і від початку формувався як незалежна установа. На території України, яка входила до складу Російської імперії, а потім СРСР, прокуратура існує понад 270 років [1, с. 10].

Мета даної роботи. При визначенні пріоритетів у розвитку сучасної прокуратури України як інституту системи захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, неможливе без вивчення і наукового аналізу діяльності прокуратури України у попередні періоди, відповідно, що зумовлює мету даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням становлення та розвитку прокуратури в Україні займалися провідні українські науковці, зокрема: Л. Грицаєнко, С. Казанцев, В. Кравчук, В. Лакизюк, О. Литвак, М. Мандрик, А. Матвієць, С. Подкопаєв, В. Руденко, Р. Савуляк, В. Сухонос, О. Толочко, П. Шумський та інші.

Виклад основного матеріалу. Українські науковці по різному підходять до